OVER NATIONALISME

GEORGE ORWELL

OVER NATIONALISME

MET EEN ESSAY VAN BAS HEIJNE

2023 Prometheus Amsterdam

© 2021 Nederlandse vertaling ‘Notes on Nationalism’ Thomas Heij
© 2023 essay Bas Heijne
Omslagontwerp CMRB
Zetwerk Mat-Zet bv, Huizen
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5313 7

‘Dit alles jaagt me angst aan, omdat het me vaak het gevoel bezorgt dat het idee van een objectieve waarheid zélf uit onze wereld aan het verdwijnen is.’

George Orwell, ‘Looking Back on the Spanish War’ (1942)

BAS HEIJNE

HOE WE ALLEMAAL NATIONALIST ZIJN GEWORDEN

BIJ GEORGE ORWELLS 'NOTITIES OVER NATIONALISME'

1

Ruim zeventig jaar na zijn dood is George Orwell terug van nooit weggeweest. Zijn bekendste romans, *Animal Farm* (1945) en *1984* (1949), zijn onmiskenbaar producten van hun tijd, maar ze blijken steeds opnieuw relevant, ook voor ons. Springlevende klassiekers zijn het, die geen verklarende context nodig hebben. Er is geen generatie die ze ongelezen laat. De twintigste eeuw was de eeuw van Orwell, de eenentwintigste is dat net zo goed.

Toen Vladimir Poetin in februari 2022 besloot Oekraïne binnen te vallen, en men de oorlog stug een 'speciale militaire operatie' bleef noemen die tot doel zou hebben het land te bevrijden van 'nazi's', belandde *1984*, Orwells claustrofobische dystopie, meteen weer hoog op de Russische bestsellerlijsten. De roman, waarin een totalitair bewind met taal een totaal andere werkelijkheid schept om de nietsontziende onderdrukking van het individu aan het zicht te onttrekken, bleek in het Rusland van Poetin even actueel als in dat van Stalin – misschien nog wel meer, nu de technieken oneindig veel verfijnder zijn geworden, de leugens geraffineerder, de waarheid nog kneedbaarder.

Het Kremlin zat duidelijk met het onverwachte succes van *1984* in zijn maag. Door middel van een typische omkering trachtte men Orwells roman zelf tot wapen in de propagandastrijd te maken. Maria Zakharova, woordvoerder van het ministerie van Buitenlandse Zaken, verklaarde in mei 2022 na een kritische vraag over de gelijkenis tussen Big Brother en het Rusland van Poetin dat de roman helemaal niet over totalitarisme ging. Dat was zélf propaganda, zei ze met een stalen gezicht. Zakharova: 'Jarenlang hebben wij geloofd dat Orwell de verschrikkingen van het totalitarisme beschreef. Dit is een van de grootste wereldwijde leugens. Orwell schreef over het einde van het liberalisme. Hij beschreef hoe het liberalisme de mensheid naar een doodlopende weg zou leiden.'

Niet de Russen waren dus het slachtoffer van controle en manipulatie, maar de burgers van de westerse liberale democratieën: 'Het zijn jullie in het Westen die leven in een fantasiewereld waar individuen er niet toe doen.'

Een orwelliaanse manipulatie van Orwell zelf, ironischer krijg je het niet. In Wit-Rusland, vazalstaat van Rusland, werd *1984*, ondanks die zogenaamde antiliberale boodschap, kort daarop toch maar verboden. Exemplaren van de roman werden in boekhandels uit de schappen gehaald.

Het succes van de roman in Rusland en de vuige omdraaiing van Zakharova laten goed zien hoezeer Orwell nog aanwezig is. In tijden van agressie en propaganda

vormt zijn werk een bedreiging voor machthebbers, en een tegengif voor lezers in de onwerkelijke leugenmaatschappij die onder leiding van Vladimir Poetin is opgetuigd. Dat kan niet van veel klassieke romans gezegd worden.

Maar de glasharde leugen van Zakharova maakt meteen ook duidelijk dat Orwells waarschuwingen zelf even gemakkelijk gemanipuleerd kunnen worden. Dat is in ons zogenaamde *post-truth*-tijdperk, waarin waarheidsvinding heeft plaatsgemaakt voor een behoefte aan emotionele zelfbevestiging, alleen maar gemakkelijker geworden.

Juist omdat Orwell overal is, kun je met hem alle kanten op. Geen beschuldiging wordt tegenwoordig zo snel ingezet als 'orwelliaans'. Het is inmiddels bijna populairder dan 'Big Brother'.

Daardoor dreigt Orwell even alomtegenwoordig als onschadelijk te worden. Iedereen beroept zich op zijn eigen Orwell, die vervolgens wordt ingezet tegen vijanden, die 'orwelliaans' zouden zijn. Links en rechts probeert men hem voor zijn karretje te spannen. De uitspraken van Zakharova zijn daar slechts een buitenissig symptoom van.

2

Opvallend is dat de Russische propagandist niet Orwell zelf of zijn roman aanvalt. Vrijwel *iedereen* heeft tegenwoordig respect voor Orwell, kritiek op hem is zeldzaam. Hoogstens verwijt men hem dat de schrijver die zo scherp de vooroordelen van zijn tijd doorzag, zo nu en dan toch een kind van zijn tijd blijkt te zijn, in de eerste plaats in zijn omgang met vrouwen. Voor veel van zijn lezers is de schrijver vanwege *1984* en *Animal Farm*, maar vooral ook vanwege zijn befaamde essays, een persoonlijke held. Radicaal van elkaar verschillende schrijvers als Christopher Hitchens, Rebecca Solnit en Simon Leys schreven bewonderende boeken over hem. Maar die bewondering gaat vaak hand in hand met de neiging zijn voortreffelijkheid bij anderen in te wrijven – wanneer die onverdraagzaam zijn, wanneer ze de taal corrumperen, wanneer ze *Newspeak* inzetten om intimidatie of onderdrukking goed te praten, wanneer ze realiteitszin zouden inruilen voor dogmatische propaganda. Orwell is dan niet langer een schrijver die ons aan het denken zet, iemand die ons bij de les houdt, maar eerder een natte dweil om anderen mee in hun gezicht te slaan.

Veel minder vaak gebruikt de Orwell-bewonderaar diens lucide gedachten om zijn eigen denken kritisch tegen het licht te houden. Dat is wrang. Wie het werk van Orwell leest, vooral zijn essays, ontmoet geen man die zichzelf tot moreel ijkpunt verheft of comfortabel vanaf de zijlijn de verdorvenheid van de wereld op de korrel neemt.

Integendeel, nooit spaart hij zichzelf. In zijn essay 'Shooting an Elephant' (1936) beschrijft hij hoe hij, tijdens zijn jonge jaren als politieman in Birma, tot het omleggen van een doorgedraaide olifant komt, niet omdat het beest niet te redden zou zijn – dat is het excuus dat hij zichzelf verschaft –, maar omdat hij geen gezichtsverlies wil lijden ten overstaan van een opgehitste meute.

En wanneer hij in zijn beroemde essay 'Politics and the English Language' de verwording van het Engelse taalgebruik aanklaagt, is dat niet alleen om *anderen* in te wrijven dat clichés en nietszeggende frases slordig denken verraden – hoe dodelijk hij dat ook doet. Het is net zo goed een boodschap aan zichzelf: 'Neem dit essay even door en tien tegen één zul je ontdekken dat ik keer op keer dezelfde zonden heb begaan waartegen ik hier mijn stem verhef.'

3

Wie was George Orwell? Hij werd in 1903 geboren in Brits-Indië als Eric Blair, telg van een gegoede familie, die in de eeuw daarvoor flink aan belang en middelen had ingeboet. Zijn vader was een koloniaal ambtenaar. Tijdens zijn jonge jaren zag de jongen hem slechts sporadisch; Richard Blair was bovendien een man die tijdens zijn verlofperiodes nauwelijks affectie toonde. De jonge Eric ging weliswaar naar een prestigieuze kostschool, St Cyprian's, maar voor hem was het de hel op aarde. In het postuum gepubliceerde essay 'Such, Such Were the Joys' beschrijft hij hoe hem daar door de tweekoppige directie steeds opnieuw werd ingewreven dat hij er niet echt bij hoorde, omdat hij niet chic genoeg was en zijn ouders korting op het schoolgeld kregen. Die schrijnende herinneringen, die pas veel later werden opgeschreven, zijn volgens zijn biografen sterk emotioneel gekleurd, maar als literair oerverhaal laten ze er geen misverstand over bestaan: Eric Blair, een ziekelijke jongen, onaantrekkelijk, niet populair of zelfs maar sympathiek, wilde daarna nooit meer Eric Blair zijn.

Hij werd George Orwell, een man die zichzelf voort-

durend uitdaagde. Keer op keer stelde hij zijn geest en zijn zwakke lichaam (hij had vanaf zijn vroege jeugd een longaandoening en was tot aan zijn dood door tuberculose nooit echt gezond) bloot aan extreme ervaringen. Hij daalde met mijnwerkers af in de krochten van de aarde, hij ervoer het erbarmelijke bestaan van een dakloze in Londen en Parijs, kreeg een kogel van een sluipschutter in zijn nek tijdens de Spaanse Burgeroorlog.

De laatste jaren, terwijl hij als een bezetene werkte aan *1984*, trok hij zich terug op het onherbergzame eilandje Jura voor de Schotse kust; sinds de dood van zijn vrouw Eileen voedde hij daar, met hulp van zijn zuster, hun geadopteerde zoon Richard op. De spaarzame bezoekers die hij ontving moesten een barre tocht ondernemen om bij zijn primitieve huis te komen. Orwell ging onder meer in die uithoek wonen vanwege zijn fragiele gezondheid, heet het, maar het lijkt er verdacht veel op dat hij zichzelf aan het versterven was.

4

Als schrijver is George Orwell stevig ingebed in zijn tijd. Zo'n beetje heel de twintigste eeuw komt langs in zijn werk. Zelf beweerde hij in het essay 'Why I Write' (1946) dat de sociale en politieke omwentelingen, 'de tumultueuze, revolutionaire' tijden waarin hij leefde, hem vanzelf tot politiek engagement dwongen. Anders gezegd, hij *moest* wel.

Zijn betrokkenheid bij mensen die zich helemaal onder aan de maatschappelijke ladder bevonden, ver uit het zicht van de meeste schrijvers uit zijn tijd, leidde tot de vroege reportages *Down and Out in Paris and London* (1933) en het semidocumentaire *The Road to Wigan Pier* (1937). Na de Spaanse Burgeroorlog, waarin hij meevocht en gewond raakte, wist hij waar hij stond, als mens en als schrijver: 'Iedere serieuze regel die ik sinds 1936 schreef is, direct of indirect, tegen totalitarisme gericht en vóór het democratisch socialisme.'

Orwells engagement bracht hem vanzelf naar de journalistiek. Geen onderwerp, leek het, was hem te min. Hij schreef zijn nu befaamde essays, maar ook recensies, columns en luchtige tussendoortjes. Tegelijk vond hij ei-

genhandig een nieuw genre uit: essays over populaire culturele fenomenen als weekbladen voor jongens en pulpromans. Behalve al die artikelen maakte hij tijdens de Tweede Wereldoorlog ook radioprogramma's voor de BBC.

Orwell was vooral journalist, denk ik, omdat hij het directe contact met de wereld om hem heen nodig had. Ook zijn zogenaamde journalistieke maakwerk was doortrokken van literaire ambitie. In 1946 schreef hij: 'Wat ik de afgelopen tien jaar vooral heb willen doen is het schrijven over politiek tot een kunst verheffen.' Hoewel zijn liefde voor woorden, die hem als jongetje naar de literatuur had getrokken, gaandeweg ondergeschikt raakte aan zijn politieke stellingnames, wilde hij wat hij schreef ook altijd tot een 'esthetische ervaring' maken. Het maakt veel van zijn artikelen vaak indringender dan de wat vlakke romans die aan *Animal Farm* en *1984* voorafgingen.

In 'Why I Write' doet Orwell weliswaar voorkomen of zijn schrijverschap richting kreeg door de tijd waarin hij leefde, maar je kunt je afvragen of het ook niet gewoon een kwestie van temperament was. Zijn hele leven lang zocht hij naar de directe ervaring. In een brief aan een vriend schreef hij in 1947: 'Over het algemeen denk ik dat het klopt dat je om te kunnen schrijven iets beleefd moet hebben, en ontberingen en onveiligheid zijn daarvoor nodig.'

Juist die, zo lijkt het, zocht hij heel zijn korte leven doelbewust op.

5

Ook in zijn werk keert hij zich tegen alles wat hij als te comfortabel beschouwt, tegen iedere lege opsmuk. Proza moet voor hem doorzichtig zijn 'als een glazen ruit', een zo direct mogelijke blik op de werkelijkheid bieden. In tijden van propaganda – taal als rookgordijn – moet je zo scherp en helder mogelijk onder woorden brengen wat je bedoelt. Clichés en holle frases (en wat tegenwoordig *spin* wordt genoemd) verraden luiheid of kwalijke motieven. Alles wat afbreuk doet aan het streven naar morele helderheid is de vijand. Gecorrumpeerd taalgebruik is een symptoom van een corrupte samenleving.

En geen taal zo gecorrumpeerd als de taal van ideologie. Een van Orwells belangrijkste thema's is hoe ideologie mensen volledig kan losweken van iedere waarneembare realiteit. Het valse beeld van de werkelijkheid wordt dan tot de werkelijkheid zélf. Dat is het beproefde recept van elk totalitair bewind. Je kunt zelfs zeggen dat die leugenmachine in de tussentijd eindeloos meer verfijnd is geworden, zodat er in het Rusland van Poetin zelfs een tijd lang een zogenaamde 'vrijheid

van meningsuiting' kon worden getolereerd, er 'democratische' verkiezingen werden gehouden en er een tijd lang een 'oppositie' kon worden opgetuigd. Een totalitair regime, dat weten de lezers van *1984*, moet vooral niet totalitair lijken.